

OZBEGISTAN RESPUBLIKASYNYN YOKARY WE YORITE
ORTA BILIM MINISTRLIGI

BERDAK ADYNDAKY GARAGALPAK DOWLET
UNIWERSITETI

GARAGALPAK FILOLOGIYASY FAKUL`TETI
TURKI FILOLOGIYASY KAFEDRASY

Turkmen filologiyasy bakalawr yonelişiniň Dawletow Daniyardun
«Morfologiya» predmetinden «Turkmen dilinde sozsoňy komekciler»
mowzugyndan

Kurs işi

NOKUS- 2013

Türkmen dilinde sözsoňy kömekçiler

Meyilnama

GIRIŞ. Sözsoňy kömekçiler barada umumy maglumat

I BAP. Sözsoňy kömekçiler(Hakyky sözsoňy kömekçiler)

1. Baş düşümdäki sözler we eýelik düşümdäki çalyşmalar bilen ulanylýan sözsoňular.

2. Ýöneliş düşümdäki sözler bilen ulanylýan sözsoňular

3.Çykyş düşümdäki sözler bilen ulanylýan sözsoňular

II BAP. Komekci atlar Komekci hyzmatynda gelen atlar

GIRIŞ. Sözsoňy kömekçiler barada umumy maglumat

Temanyň derwaýyslygy: Garaşsyzlygyň bize beren miweleriniň biri ýardumyzda her bir milletiň öz milliligini saklap galmagy we onuň ösmegi üçin şertleriň döredilip berilmegi bolup hasaplanýar.

Bu iş türkmen dilinde **sozsoňy kömekçileriň** ulanylyşy hakda bolup, işde diňe bir edebi dilinde däl, eýsem çeper edebiýatyň Garagalpagystanda ýaşayan türkmenleriň dilinde hem, türkmen diliniň taryhynda hem **Sözsoňy kömekçileriň** ulanylyşy hakdaky meselä bagyşlanýar.

Işiň maksady we wezipesi: Bu gutardyş kesplik işde **Sözsoňy kömekçileriň** türkmen dilinde, çepkr eserleriň dilinde onuň dialektlerinde, dilimiziň taryhynda ulanylyşy, ulanylyş aýratynlyklaryny öwrenmegi öz önünde maksat edip goýýar. Şol maksatdan gelip çykan ýagdaýda aşakdaky wezipeler cozulmelidir:

a) **Sözsoňy kömekçileriň görnüşlerini** owrenmek;

b) **Sözsoňy kömekçileriň** dilimiziň taryhynda ulanylyş aýratynlygyny gorkezmek.

w) **Sözsoňy kömekçileriň** soňky döwürde ulanylyşyndaky özgerişleri anyklamak.

Işin işleniş metody: Gutardyş kesplik işinde deňeşdirme, taryhy- deňeşdirme metodlaryndan peydalanyldy.

Işin praktiki ähmieti: Bu gutardyş kesplik işinden mekdeplerde **sözsoňy kömekçileri** geçmekde mugallymlaryň peýdalanmagy, ýokary okuw orunlarynda türkî dilleri deňeşdirip öwrenmekde, şeýle-de türkmen dili ýönelişi boýança okaýan talyplara yorite kurslar gecmekde peydalanmak mumkin.

Işin gurluşy: Gutardyş kesplik işi Giriş we Netizeden başga «**Sözsoňy kömekçiler (Hakyky sözsoňy kömekçiler)**», «Komekci atlar» dien iki bapdan ybarat. Işin soňunda peýdalanan edebiýatlaryň sanawy berilýär.

Sözsoňy kömekçileri bilen kömekçi atlaryň arasyndaky tapawut, esasan, çekil taýdan bolup, ulanylyşlary we erine etirýän sintaktik funksiýalary meňzeşdir. Şonuň üçin olaryň ikisini bilelikde kömekçi sözler diyip atlandyrmak bolar.

Kömekçi sözleriň esasy hyzmaty özbaşdak many aňladýan, biri beýle-kisine garaşly sözleri özara baglaşdyrmak, şolaryň arasyndaky her hili many taýdan bolan gatnaşyklary görkezmekden ybaratdyr. Şu tarapdan olar düşüm goşulmalaryna meňzeşdir, kömekçileriň esasy tapawudy özbaşdak söz görnüşinde ulanylmagydyr. Kömekçiler goşulmalar ýaly öz öňündäki sözün yzyna gös-göni goşulmaýarlar.

Kömekçi sözler özbaşdak many aňlatmaýarlar, diliň häzirkî ýagdaýyn-da olar leksik manylary ytitiripdirler, olar belli bir düşümde gelen özbaşdak many aňladýan sözleriň yzyndan gelip, şolar bilen bilelikde ulanylýarlar.

Kömekçi sözler hem taryhy taýdan seredilende, aslynda özbaşdak mana ee bolupdyr. Kömekçi atlaryň hemmesi, sözsoňy kömekçileriniň-de birnacesi hazir hem belli ýagdaýlarda özbaşdak many aňladýarlar we sözlem agzasy bolup, başga sözler bilen baglanyşýarlar. Olaryň leksik manyly söz ýa-da kömekçi rolunda gelşi diňe takyklanyrlar. Meselem:

Gündogar tarapda bolsa bişen kerpiçden nagyşlanan, üsti demirden, hatara penzireli goşa tam görünyärdi. (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). Adamlary daşyndan çytawun howa ýygysa, içinden açlyk ýygryýardy (Şol erde).

Ýokardaky mysallarda bellenen özbaşdak manyly sözler kontekstde gelýän yagdaylary bilen baglylykda komekci at ya-da sözsoňy kömekçi hyzmatynda hem gelyarler. Meselem:

Siziň arkaňyzdan olar bu üstünlige ee boldular. Abdykerimhan Eziziň öňüni gabatlap, onuň soragyndan ozal maglumat berdi. (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). Indiden soň zalym hökümet bilen, naýynsap Xalnazar bilen men bir tabakdan yal ýalap bilmen (Şol erde).

Aslynda özbaşdak ulanylýan sözleriň birnäçesi öz leksik manysyn-dan daşlaşmak bilen kömekçi atlar we sözsoňy kömekçilerine öwrülipdir. Şu hili protsess beýleki türkî dillerde bolşy ýaly, türkmen dilinde hem dowam edyar.

Käbir kömekçi atlaryň sözsoňy rolunda ulanylyşy-da duş gelýär. Kada hökmünde, kömekçi atlar lokal düşümleriň üçüsünde-de gelýär. Olaryň käbiri bolsa kömekçi at funksiýasynda diňe iki düşümde gelip, üçünzi düşümde gelmeýärler. Meselem: ugur sozi komekci rolunda, esasan wagt-orun düşümde gelýär. (goramak ugrunda, ekerançylyk ugrunda, parahatçylyk ugrunda). Seýrek ýagdaýda ýöneliş düşümde hem gelýär (işin ugruna we ş.m.), ýöne bu düşümde ýüzüniň ugruna dien yaly durnukly soz duzumleriniň manysynda aktiw ulanylýar.

Käbir atlar lokal düşümleriň diňe birinde gelende, kömekçi at bolýar. Mysal üçin, belli bir ýöňkeme goşulmasyny kabul eden dert sözi diňe çykyş düşümde gelende, kömekçi at hasaplanyp (sowugyň derdinden, gaharyň derdinden, galtamanlaryň derdinden), başga ýagdaýlarda öz hakyky manysynda ulanylýar.

Şular ýaly kömekçi atlaryň bütinleý sözsoňy kömekçilerine öwrülip gidenleride bar. Meselem: hakynda, barasynda dogrusynda sozso-ňulary häzire çenli kömekçi atlaryň şekilini saklaýarlar. Bularyň hakda, barada, dogruda ýaly görnüşde ulanylyşy-da bar.

Edil şunuň ýaly tarapyndan sözsoňusy hem çykyş düşümde gelýän kömekçi at şekilinde ulanylýar (kakasy tarapyndan , ýaşlar tarapyndan, daýhanlar tarapyndan, hokumet tarapyndan...).

Komekçi atlar bilen sözsoňy kömekçileriniň ulanylyşynda başga-da ýakynlyklar bar. Mysal üçin, sözsoňular degişli sözleri bilen ýanaşyk gelýärler. Olaryň arasynda başga sözler düşmeýär. Şeýle-de bolsa wagt taydan belli bir dowamlylyk ya-da aýratyn pursat takyklyklyp ya-da nygta-lyp gorkezilmeli bolanda, olaryň arasyndan başga sözler gelip bilýär. Meselem:

Mundan bir sagat öň gördüm (A. Durdyew. Saýlanan eserler). Okuwçylaryň umumy ýygnaýyndan bir gün soň mekdebiň ussahanasynyň gurluşygyna başladyk (N. Saryhanow Saýlanan eserler).

Buh hili ýagdaý kömekçi atlarda has köpräk duş gelýär we olaryň orun-giňişlik taýdan aňladýan manysyny has takykklamaga ýardam edýär. Meselem:

Şol depeleriň ownuk daş gatyşykly güneş ýüzünde sary kükürtler tokga tutuşyp yatyrdy. (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). Gadamlaryň Goş-golaň goýan agaş zaýlaryny giň köçäň beýleki gapdalyna zyňypdyr (B. Kerbabaew. Nebitdag).

Käbir sözsoňular sinonimdeş bolşy ýaly kömekçi atlaryň-da kabiri ozara manydaş bolýar. Mysal üçin, ýaly, kimi(n), kibi, dek, deý, çenli, çen. deňiç, deý; öň, owal, ozal kimin sözsoňularyň aňladýan manysy meňzeş bolup, olaryň birine derek başgasyny ulanmak bolýar. Dogry, olaryň ulanylyş-lary önümlilik taýdan bir meňzeş däl, ýagny käbiri aktiw ulanylyp, birnäçesi seýrek duş gelýär. Kömekçi atlaryň ulanylyşynda hem belli derežede ýakynlyk bar. Olaryň manysy hemme erde meňzeş bolmasa-da, ýakyn bolany üçin, özara sinonimlik gatnaşygyna girýärler. Meselem, (obanyň) üstünde, depesinde, ýokarsynda we ş.m.

Sözsoňy kömekçiler bilen kömekçi atlaryň arasynda ýokardaky ýaly ýakynlyklar bolmak bilen birlikde, kabir tapawutly aýratynlyklar-da bar.

Sözsoňularyň ulanylyş gerimi has giň bolup, olar baş, ýöneliş hem-de çykyş düşümdäki sözlerden soň gelýärler, ýagny sözsoňularyň bir topary (bilen, ucin, yaly,

kimin, sebäbi we ş.m.) baş düşümdäki atlar ýa-da eelik düşümdäki at, görkezme çalyşmalar bilen ulanylýar, başga birnäçesi (çenli, deňiç, tarap, bakan, garşy, garaman we ş.m.) öz öňündäki sözleriň ýöneliş düşümde gelmegini talap edýär, üçünzi topary bolsa (öň, owal, soň, başga, ýaňa we ş.m.) çykyş düşümdäki sözlerden soň gelýär.

Käbir sözsoňular iki sany aýry-aýry düşümdäki sözler bilende ulanylýar, meselem, sary sözsoňusy rolunda baş (duşman sary, gündogar sary) hem-de ýöneliş düşümdäki (duşmana sary, wagona sary); bäre sözsoňusy baş (iki ýyl bäre, üç aý bäre) we çykyş düşümdäki (baş ýyldan bäre, iki aýdan bäre, gelenden bäre); tarap sözsoňy rolunda gelende, ýöneliş (öýe tarap, gündogara tarap) hem-de çykyş düşümdäki (işden tarap, senden tarap) sözlerden soň ulanylýar.

Kömekçi atlar bolsa diňe eelik düşümdäki sözler bilen ulanylýandy-gy sebapli, olar belli bir ýöňkeme goşulmasyny kabul edýärler, şeýle-likde, şekil taýdan degişlilik söz düzümine meňzeş konstruksiýa emele gelýär.

Komekci atlar koplenc, orun-giňişlik gatnaşygyny bildirýändik-leri sebapli, lokal düşümleriň birinde gelýärler. Başga hili gatnaşyk-lary aňlatmakda kömekçi atlar seýrek ulanylýar.

Sözsoňy kömekçileri bolsa orun-giňişlik aňlatmakdan başga, wagt, sebäp-maksat, hal, yagday, meňzetme-deňeşdirme ýaly dürli-dürli gatnaşyk-lary gorkezmekde hem aktiw ulanylýar.

Many aňlatmak taýdan hem sözsoňular kömekçi atlardan belli dere-žede tapawutlanýar. Sözsoňularyň birnäçesi diliň häzirki ýagdaýynda özbaşdak many aňlatmak ukybyny бүтінлеý ýitiripdir. Meselem, ýaly, üçin, bilen, ötri, görä, deňiç, bakan, dek, saýyn we ş. m. Sözsoňular aýra-tynlykda ulanylmaýar. Olar diňe özbaşdak manyly sözleri baglanyşdyrýan grammatik serişde hökmünde hyzmat etmek bilen, bir tarapdan, düşüm goşulmalarynyň funksiýasynda ulanylýarlar, (seniň ucin-saňa, odun üçin-oduna), ikinzi tarapdan, şol goşulmalaryň manysyny has takyklamaga kömek edýärler (ertire deňiç, бага baka), üçünziden bolsa, düşüm goşul-malary arkaly aňladyp bolmaýan dürli gatnaşyklary görkezýär.

Kömekçi atlar bolsa many aňlatmak ukybyny бүтінлеý ýitirmändir. Olar özbaşdak ulanylanda, öz hakyky manysynda gelýärler. Kömekçi atlar öz öňündäki sözden aňlanylýan belli bir orun, ugur-tarap ýaly düşünzeleri takyklamaga hyzmat edyarlar. Meselem, howluda diylende, wagt-orun düşüm goşulmasy orny görkezmäge hyzmat etse-de, şu manyny has takyklamak üçin kömekçi atlar ulanylýar. Xowlynyň sözünden soň içinde, daşynda, ýokarsynda, agzynda, öňünde, ýanynda, arkasynda, garşysynda, ortasynda ýaly kömekçi atlardan biri wagt-orun düşümde gelip, howlynyň niresinde-digi has takyklanýar. Şu funksiýany erine etirmekde kömekçi atlaryň öz leksik manylary bilen birlikde olara goşulýan düşüm goşulmalary aýratyn ähmiýete eedir. Meselem, dagyň eteginde, dagyň etegine, dagyň eteginden dien yaly mysallarda hereketiň gönükdirilen tarapyny, bolýan erini, başlanan ornuny görkezmekde düşüm goşulmalarynyň roly kimin.

Dürli sözleriň arasyndaky eerzeňli baglanyşygy görkezmekde sözsoňy kömekçileri kömekçi atlara garanda giň ulanylýar Kömekçi atlar hemişe dien ýaly

isimler bilen işlikleriň arasyndaky gatnaşygy aňlad-yarlar, yagny olar eelik düşümdäki söz bilen birlikde işliklere baglanýar.

Meselem:

Ol ilden gözünü aýyrman, şol gazygyň alkymyna baryp dykyldy (Şol erde). Olar böwediň başynda ölügsiže ot ýakyp, onuň gapdalyna taňka goýupdyrlar (G. Gurbansahadow. Suray).

Sözsoňy kömekçiler isimler bilen işlikleriň arasyndaky gatna-şyklary-da, isimler bilen isimleriň arasyndaky gatnaşyklary-da gorke-zip bilýär. Isimleri işliklere baglamakda has aktiw ulanylyar:

Guýynyň başynda egele bolup durýan mallar howa bir az salkynlap başlany üçin azalypdy (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). Şondan soň Pökgen hem eňekleşmesini goýdy (A. Gowşudow. Köpetdagyň eteginde).

Isimleri isimlere baglamakda ulanylyşyna mysal:

- Iwan, seniň nesihatýň meniň üçin kanun (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). Ýogsam, men seni Xalnazar ýaly haram baýyň ýüzüsine berzekmi!.. (Şol erde).

Sözsoňy kömekçileri bilen kömekçi atlaryň söz ýasaýzy we üýtgedizi goşulmalar kabul edişinde hem käbir aýratynlyklar bar.

Söz ýasaýzy goşulmalardan diňe wagt-orun düşümdäki kömekçi atlara – ky/ki goşulýar. Kömekçi atlar şu affiksi kabul edenden soň, öz öňündäki sözler bilen birlikde isimlere baglanyp, şolary orun, käte bolsa wagt taýdan aýyklaýarlar. Meselem:

Murgap derýasynyň boýandaky goçak garry tal agaçlarynyň gaýra ýüzi tertipli salnan ak tamlar bilen bezelen (N. Saryhanow. Saýlanan eserler). Şol gyşyň başyndaky bolan ýygnakda oturyp derläp daş çykan Pökgen sowuga urduryp syrkawлады (A. Gowşudow. Köpetdagyň eteginde).

Baglanýan sözleri düşüp galanda, söz ýasaýzy affiks kabul eden kömek-ci atlar ene-de substantiwleşýär we söz üýtgedizi goşulmaları ikinzi gezek kabul etmäge ukyply bolýarlar (dagyň etegindäkiler, derýanyň boýandakydan, guýynyň başyndakyny we ş.m.).

-ky/-ki affiksi sözsoňularyň hemmesine goýalyp bilýär. Esasan wagt-orun düşüm şekilindäki ýa-da öň, soň ýaly wagt bildirýän käbir sözsoňulara goşulýar. Affiks goşulan sözsoňular hem isimleri isimlere baglamaga hyzmat edýärler. Meselem:

Olaryň goşdaşlarynyň bir iki gün mundan ozalky çapyp goýan ýylgynlaryny çekmäge gitdi (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). Şondan soňky görmeli çäre hakynda hem şol eriň özünde maslahat edildi (A. Gowşudow. Powestler we hekaýalar).

Bulardan başga-da käbir sözsoňulara goşulan aşakdaky ýaly goşulma-lar duş gelýäli sözsoňusy arkaly baglanyşýan isimleriň soňkusy düşüp galanda, söz üýtgedizi goşulmalar ýaly sözüne goşulýar. Meselem:

Men ozala mirap bolman, eger bolaýsam, Xalnazar baý ýalylaryň guly bolup, halkyň suwuny baýlara içirmen (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). Gyzyly gwardiýany biz Gullyhan ýalylardan arassalarys (şol erde).

Käbir sözsoňularyň yzyna seýregräk ýagdaýda kem işlikleriň goşulyşy-da duş gelyar. Meselem:

Belki şunuň üçindir, gelen dessime kitabyny elime tutdyrды (N. Saryhanow. Saýlanan eserler). Ol Myrat bilen nämeler hakyndadyr gürrüň edýärdi (K. Işanow. Şatlykly habar).

- žak/-žek, -žyk/-žik, -rak/-rāk ýaly affiksleriň-de sözsoňularyň käbirine goşulyşyna duş gelmek bolýar. Meselem:

Ep-esli wagtdan soň, žemagatyň takmyn yaryna yakynragy gecdi (A. Gowşudow. Powestler we hekaýalar). Ynha iki ýarym geklara golaýrak haýatyň işi (A. Durdyew. Saýlanan eserler).

Kömekçi atlar bilen sözsoňy kömekçileriň arasyndaky tapawutlar-dan biri-de olaryň öz leksik manylaryny bütinleý ýitirmegi ya yitirmez-ligi bilen baglylykda ulanylyşyndadyr. Sözsoňular has abstragirleşen grammatik kategoriýa bolup, kömekçi atlaryň yzyndan hem gelip bilýär. Sözsoňularyň nähili kömekçi atlardan soň gelşi olaryň haýsy düşümdäki sözler bilen ulanylyşyna baglydyr. Kömekçi atlar diňe lokal düşümle-riň birinde gelýänligi sebäpli, diňe ýöneliş we çykyş düşümdäki sözler bilen ulanylýan sözsoňular şu hili birikmelere gatnaşyp bilýärler. Meselem:

I BAP. Sözsoňy kömekçiler(Hakyky sözsoňy kömekçiler)

Sözsoňy kömekçileri özbaşdak leksik manysy bolan sözleriň arasyn-daky durli-dürli garaşly gatnaşyklary görkezmäge hyzmat edýärler. Olaryň nähili gatnaşygy bildirmegi önünden gelýän sözleriň manysy bilen baglydyr. Sözsoňularyň haýsy düşümdäki sözlerden soň gelşine görä, olary üç topara bölmek bolar: 1. Baş düşümdäki sözler we eelik düşümdäki çalyşmalar bilen ulanylýarlar; 2. Ýöneliş düşümdäki sözler bilen gelýärler; 3. Çykyş düşümdäki sözler bilen ulanylýarlar.

I. Baş düşümdäki sözler we eelik düşümdäki çalyşmalar bilen ulanylyan sözsoňular.

Bilen, ýaly, dek, kimin, üçin sebäpli, boýança we ş.m. sözsoňular, esasan baş düşümdäki sözler bilen ulanylýar. Meselem:

Durşuň...hemişekisi ýaly, ekän-ekän elleşdi (X. Ysmaýyłow. Powestler). Sülgün şol bir mylaýymlylyk bilen sözüni dowam etdi (G. Gurbansahedow. Toyly Mergen).

At we görkezme çalyşmalary bu hili sözsoňulardan öň eelik düşümde gelýärler. Meselem:

Şonuň üçin hereket ediş kyn ýaly, demalyş örän agyr ýaly syzylýardy (B. Kerbabaew. Aygytly adim).- Şeýdaý, ene bir-iki sagatdan gelyar...-diyip, Akmämmet aga onuň bilen razylaşdy (A. Gowşudow. Köpetdagyň eteginde).

At we görkezme çalyşmalary kada hökmünde eelik düşümde gelýän-de bolsa, olaryň baş düşümde ulanylyşy-da bar¹. Bu ýagday stilistik aýratyn-lyklar bilen bagly bolup, sözleriň many tarapyna täsir etmeýär. Meselem:

Men her bir sen yala ozumi aldamaryn (A. Durdyew. Saýlanan eserler).

¹Amansaryew Ž. Türkmen dialektologiyasy. Aşgabat. 1970. 65-69 sah/

Ýörite gaýykly gelip, biz bilen elleşip gidýänleri-de bardy (S. Ataew. Xindistana sayahat).

Ýüregi bir hili eräp akyp barýan ýaly bolup, oňa gaýtalap esedesi, emma ondan bir hili gizlenesi gelýän ýaly duýdy (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). Ödemurat Begiň ady muny gözüniň gytagy bilen gördi-de, urken yaly bolup titrap gitdi (B. Seytakow. Powestler we hekayalar).

Ýaly sözsoňusynyň ýalak, ýalaky görnüşde ulanylyşy-da bar, bu esasan, gepleşik diline mahsus bolup, çeper edebiýatda seýrek duş gelýär. Meselem:

Olar şu tüpeňler bilen seniň ýalaky, meniň ýalaky garyp oglanlar atyp öldürerler (A.Durdyew. Saylanan eserler).

Tamyň gapdalynda iki öýüň içi ýalak ere gok yandak basylypdy (B. Seytakow. Powestler we hekayalar).

Kimin, kibi, dek, lek, deý, deýin sözsoňulary hem meňzetme, deňeş-dirme gatnaşyklaryny görkezýärler. Bulardan häzirki türkmen dilinde kimin, dek sözsoňulary seýrek hem bolsa duş gelýär. Emma galanlary köne edebiýatyň dilinde ulanylyp, häzir bütinleý dien ýaly arhaizmleşipdir. Bu sözsoňulara derek häzir ýaly ulanylyar. Meselem:

Ol sözünde tutulan zenaýatçy kimin, müýnürgäp zogap berdi (G. Kulyew. Köpetdagyň aňyrsynda). ... Ýasup deýin salma ony zyndana./ Sayat han, Xembrany saňa tabşyrdym (Saýatly-Xemra).

Sumak sözsoňusy hem meňzetme, deňeşdirme gatnaşygyny görkezmek bilen birlikde, öz önündäki sözden aňlanylýan düşünzä göwnüetmezçiligi, şoňa bolan otritsatel` garaýşy aňladýar. **Sumak** baş düşümdäki atlar, käte bolsa substantiwleşen beyleki sozler bilen ulanylyar. Meselem:

Ezeligim sumak Xalnazarlara bakan gykylyklap gitdi (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). Belanyň körügi- şol neçellik symak bolup ýören köne wolostnoý-da (şol erde).

Tetelli sözsoňusy meňzetme, deňeşdirme gatnaşygyny görkezmek bilen birlikde ýigrenmek, ýaman görmek ýaly manylary aňladýar. Bu kömekçi, esasan, baş düşümdäki atlar we at çalyşmalary bilen gelýär, ýöne munuň ulanylyşy onçakly aktiw dal. Meselem.

Onda Yartygulak:- Asyl sen tetelli adamynyň guýan nikasy maňa gerek däl-diýdi («Turkmen halk ertekileri»). Oba adamlary ahyr cydaman, Mati Muhammedow tetellilere adamlaryň aňyny zäherletmeli däl, ony obadan çykaryp kowmaly diýip karar etdiler («Turkmenistan»).

Ucin sözsoňusy sebäp, maksat ýaly gatnaşyklary görkezýär we türkmen dilinde aktiw ulanylýar. Nähili sözlerden soň ulanylýandygy we başga käbir ýagdaýlar bilen baglylykda üçin kömekçisi aşakdaky ýaly gatnaşyk-lary bildirýar:

a) atlar, çalyşmalar üçin sözsoňusy bilen gelende, işiň, hereketiň ýüze çykmagynyň sebäbini bildirýär. Meselem:

... ol heniz özüniň tezribesi onçakly ýok wagtlarynda goýberen kemçilikleri üçin birnäçe sapar käýinçler eşidipdi (A. Gowşudow. Köpetdagyň eteginde). Ogulsoltan özüniň syrdaş ärimden, ine, şunuň üçin öýkeläpdi (N. Saryhanow. Saylanan eserler).

Ucin kömekçisi sebäp gatnaşygyny görkezende ortak işliklerden soň has köp ulanylýar. Onuň bilen gelen ortak işlikler, bir tarapdan, hereketiň, işiň amala aşyrylmagynyň sebäbini bildirseler, ikinziden, haýsy işiň, hereketiň netizesinde başga bir gymyldynyň, ýagdaýyň ýüze çykýandygyny aňladýarlar. Meselem:

Guýynyň başynda egele bolup durýan mallar howa biraz salkynlap başlany üçin azalypdyr (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). ... Artyk Gyzyň Goşuna geçeni üçin, Eziziň onuň maşgalasyny agtarýan habary Aýnanyň ýüregini gysdyrdy (Şol erde).

b) **ucin** sözsoňusy maksat gatnaşygyny görkezip gelende, köplenç, işligiň nämälim şekilindäki sözler bilen ulanylýar we bir işiň, hereketiň ýüze çykmagynyň maksadyny bildirýär. Şeýle ýagdaýda **ucin** sözsoňusyna derek **maksady bilen** dien komekcileri ulanmak hem mumkin. Meselem:

Ol ilki bada köpçüligi bir az taýynlamak üçin urşuň gidişinden gürrüň etdi (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). Nurzana un çykartmak üçin bir düýe kireýine tutup, öten agşam şähre gidipdi (Şol erde).

Işligiň nämälim şekilinden beýleki sözler hem **ucin** komekcisi bilen gelende, hereketiň, gymyldynyň maksadyny görkezip bilýär. Meselem:

Biz maşgalany esir galdyryp, patyşanyň daşyny goramaga gidip, çet ýarlara esir düşenimizden, uruş odunyň icinde yanyp galanymyzdan-oz yardumyz ucin söweşmegimiz zerur (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim).

ç) gymyldynyň, hereketiň, predmetiň, ýagdaýyny kim ýa-da name ucin nietlenendigini, kimin ýa nämäniň bähbidi üçin erine etirýändigini, gerekdigini bildirýar. Meselem:

Arutýan hozaýyn üçin ýörite soýalan işşek goýanyň etinden üsti üwmek bugaryp duran palaw tabak-tabak geldi... (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim).

d) üçin sözsoňusy bilen gelen sözler belli bir häsietni, sypatyň, ýagdaýyň ýa-da başga bir düşüňzäniň kime, nämä degişlidigini, mahsusdy-gyny bildirýar. Meselem:

Seniň nesihatýň meniň üçin kanun (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim).

Aşyryň sowaly Gulluhan üçin, elbetde, oslagsyzdy (Şol erde)...

Sebäpli, zerarly, zähtli sözsoňulary hem, esasan, üçin bilen sinonimdeş bolup, sebäp gatnaşygyny bildirýär. Meselem:

Onsoň göreniň agzyna aňkarylyp, hellewläp ýörmegin sebäpli hem bihepbe bolýarsyň (A. Gowşudow. Köpetdagynyň eteginde)... Güýçli er titremegi zähtli birnäçe çeşmeler beklenip, birnäçe çeşmeler zoşup akýar (N. Pomma. Sebäbini soň bildim).

Xakda, barada, dogruda (hakynda, barasynda, dogrusynda) sözsoňulary pikiriň, duýgynyň, soragyn ýa-da şu düşüňzeler bilen baglanyşykly protsesiň, işiň ob`ektini bildirýär, ýagny şolaryň düýp manysyny, nämä hakdadygyny görkezýän sözler bilen ulanylýar. Ob`ektli gatnaşygy görkezmekde aktiw ulanylýan bu kömekçiler baş düşümdäki atlar, at rolunda gelen işlik şekilleri, baş, käte eelik düşümdäki çalyşmalar bilen gelýär.

Bu sözsoňular hyzmatlary boýança sinonimdeş bolup, olaryň ýöňkeme goşulmaly ýa-da goşulmasyz gelşinde many taýdan tapawut duýalmaýar. Meselem:

Garry aýal Nury barada žikme-žik soraşdyrdy (B. Seýtäkow. Döwürdeşler). Pökgen aga, men birnäçe işler barasynda siziň bilen gür-leşmeli... (A. Gowşudow. Köpetdagynyň eteginde).

Mysallardan görnüşi ýaly, bu kömekçiler ýa ýöňkeme goşulmasyz ulanylýarlar, ya-da olluk ýöňkemäniň affiksini kabul edýärler. **Men, sen, biz, siz** çalyşmalary gelende, sözsoňular birinzi ýa ikinzi ýöňkemedede hem gelip bilýär. (B. Kerbabaew. Agytly adim). Meselem:

... işi meniň hakymda gülki erteki aýdyp ýörmekdir (A. Gowşudow. Köpetdagynyň eteginde). Wah, bu erde siziň baraňyzda edilýän aladalary bir bilsediňiz (N. Ysmayylov. Powestler).

Boyanca sözsoňusy aşakdaky ýaly many gatnaşyklaryny bildirýär:

a) sebäp gatnaşygyny aňladýar. Kömekçi bilen gelen söz hereketiň, işiň ýüze çykmagynyň sebäbini, şonuň nähili ýagdaý bilen baglylykda amala aşyrylýandygyny gorkezyar. Meselem:

Olar şol hemişeki adatlary boýança ene bir sagatdan soň bagyň içine pytražakdylar (A. Gowşudow. Köpetdagynyň eteginde). Çykan ýirit ... donunyň ýyrtyklaryny şemala ykdyryp, gün batyp, garaňky düşensoň beren wadasy boýança Ödemurat begiň öýüne ugrady (B. Seýtäko. Powestler hem hekaýalar).

b) çäklendirmek taýdan bolan gatnaşygy aňladýar. Sözsoňy bilen gelen söz işiň, hereketiň, yagdayyn ya-da wakanyň, düşüňäniň belli bir tarapdan, çäklidigini, ýagny şolaryň täsiriniň degişli bolan çäginu takyklar görkezýär. Meselem:

Xäzir ylgamak boýança ýaryş geçirilýär (B. Seýtäkow. Saýlanan eserler). Aspirantura kabul edilýänleriň hemmesi... saýlap alnan ders boýança giriş ekzamenlerini beryarler («Turkmenistan»).

Arkaly sözsoňusy bilen ulanylýan sözler hereketiň, gymyldynyň kimiň ýa nämäniň kömegi bilen erine etirilýändigini bildirýär. Arkaly hem-de bilen sözsoňularynyň arasynda erine etirýän hyzmatlary boyanca yakynlyk bolup, olar sinonimlik gatnaşygynda bolýarlar. Şu sebäpli-de arkaly sözsoňusyna derek, köplenç ýagdaýda, bilen, üsti bilen sözsoňularyny ulanmak hem bolýar. Meselem:

Xindistan hökümeti iri er eeşiligini, dogry, millileşdirmek arkaly dal-de pomeşşik erlerini satyn almak arkaly ýok etmek ýoluna düşdi (S. Ataew. Xindistana saýahat). Gurluşykçylar...kenar ýakasynda böwet gurmak arkaly uly er uçaşogyny edipdirler («Turkmenistan»).

Bari sözsoňusy wagş gatnaşygyny bildirýär. Esasan, çykyş düşümdäki sözler bilen ulanylýan bu kömekçi baş düşümdäki käbir sözlerden soň gelende, işiň hereketiň ýüze çykyp başlan hem-de dowam eden wagşyny gorkezyar. Meselem:

Olar bugdaylyk, pagtalyk diyip, yaz cykaly bari her gun xalnazaryň üstüne dökülişip durdular (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). Gelnalyžylary ýartmaga höwes edyan gelin-gyzlar köpden bäri olaryň gelmegine garaşýar-dylar(Şol erde).

Boyy sözsoňusy hem wagş gatnaşygyny aňladyp, öz öňündäki söz bilen birlikde hereketiň, işiň dowam eden wagşyny görkezyar. Meselem:

Ol, Artygyň ýyly boýy azap çekenini bilse-de, yyl boyy ac galanyny unutmasada, onuň zähmetini Xalnazaryň haýsy ýol bilen alanyna düşünmedi (B. Kerbabaew. Aygytly adim).

Tarapyndan (tarapyn) sözsoňusy sub`ektli gatnaşygy aňladýar. Bu kömekçi bilen ulanylýan sözler öz baglanýan işliklerinden aňladylýan here-keci, gymyldyny gos-goni erine-etirizi şahsy, ýagny şol işiň, hereketiň hakyky sub`ektini bildirýärler. Sözsoňudan öň gelýän sözler many taýdan belli bir şahsy, adamlar toparyny, kollektiwi, umuman hereketi, gymyl-dyny erine etirmäge ukyply düşüňzäni aňlatmalydyr. Bularyň baglanýan işlikleri-de gaýdym derežesinde gelýär. Meselem:

Onuň okuwa bolan höwesini hem diňe kakasy tarapyndan goldanýardy (A. Gowşudow. Köpetdagyny eteginde).

Sayyn (sayy) sözsoňusy öz öňünden gelýän sözüň leksika-grammatik aýratynlyklary bilen baglylykda aşakdaky ýaly many gatnaşyklaryny görkezýär:

a) wagt gatnaşygyny görkezýär. Kömekçi wagt bildirýän we beýleki käbir sözler bilen gelende, şol görkezilen wagtyň içinde belli bir hereketiň, işiň gaýtalanyp durandygyny ya-da üznüksiz dowam edýändigini aňladýar. Meselem:

Şeýle-de bolsa mes atlar horguryşyp, ädim saýy gyzyşýardylar (B. Seýtäkow. Powestler hem hekaýalar). Onuň ýüreginde adamlara bolan minnetdarlyk her dem saýy osýärdi, güýzeýärdi (Şol erde).

b) ortak işliklerden soň gelende hem wagt gatnaşygyny görkezip şolardan aňlanylýan düşüňzäniň başga bir hereket bilen bir wagtda ýüze çykýandygyny, şol düşüňzäniň netizesinde herketiň, işiň barha ösýän-digini, guýclenýändigini bildirýar. Meselem:

Gördük saýy, köňül sowar/ Sabyrsyz, kärsiz ärden (Magtymguly. Saýlanan eserler). Gözüň rõwşen tarap gördügiň saýy/Aýyň, günüň sen-sen tayy, Ogulbeg (Kemine. Saýlanan eserler).

c) mukdar, tarap-ugur ýaly gatnaşyklary-da görkezýar. Meselem:

... Egnime algaşdyrsam, ot goýberdi žanyma,/Ýama saýy biri bar, bit bile dolý ıcmek (Kemine. Eserler yygyndysy). Ar yigitler gazat guni cykanda,/ Duldul bokup, asman sayy bakanda... (Seydi. Saýlanan eserler).

Sary sözsoňusy tarap-ugur gatnaşygyny görkezýär. Komekci bilen gelen soz gymyldynyň, hereketiň gönükdirilen predmetini, tarapyny- ugryny aňladýar. **Sary** sözsoňusy häzirki gepleşik dilinde ulanylmaýar diýmek bolar, ol, esasan, poeziýada duş gelýär. Meselem:

Gam hüzüň edýän gökden zemin sary inende, / Pelek elimden tutup howala berdi meni (Magtymguly. Saýlanan eserler). ... Asy gulum –diyip gelen owazy,/ Perze bile biziň sary dilberini (Şol erde).

Sary sözsoňusy ortak işlikler bilen gelende, wagt gatnaşygyny gör-kezyar, emma şu hili manyda ulanylyşy örän seýrek duş gelýär. Meselem:

Gun gecdigi sary gel-gidi artar,/ Bolar ol işliniň söýdük mekany (A. Kekilow. Soygi).

Xokmunde sözsoňusy hal-ýagdaý gatnaşygyny bildirýär. Kömekçi bilen gelen söz işiň, hereketiň nähili ýagdaýda ýüze çykandygyny görkez-mek bilen bir hatarda şonuň sebäbini-de aňladýar. Meselem:

- Poşşy kaka, sen bu gün yzyňa dolanaýypsyňow diýip, ol etginzek sorag hökmünde sözledi (A. Gowşudow. Mähri-Wepa).

Mynasybetli sözsoňusy sebäp gatnaşygyny görkezýär. Kömekçi bilen gelen sözler işiň, gymyldynyň, ýagdaýyň, wakanyň näme bilen bagly-lykda yuze çykýandygyny aňladýar. Meselem:

Erte agşam okuw ýylynyň gutarmagy mynasybetli mekdebiň toýy bardy (A. Gowşudow. Mähri-Wepa). Bular Efimowyň rugsada çykmagy mynasybetli bu ere ýygnanypdylar (B. Gurbanow. Duşuşyk).

Taydan sözsoňusy bilen gelen söz işiň, gymyldynyň näme bilen baglylykda, nähili ýagdaýda ýüze çykandygyny aňladýar. Bu kömekçi käbir ýagdaýlarda orun-giňişlik gatnaşygyny hem görkezýär. Meselem:

Dogrudan-da ol oglunuň agyr ýagdaýy hakynda pikir ede-edede, onuň akyl taýdan nahili osyandiginden habarsyzdy. (B. Seytakow. Powestler hem hekayalar).

Takmyňlyk gatnaşygy aňlatmaga hyzmat edýän aşakdaky ýaly sözsoňu-lar bar:

1) **Cenli**, esasan, ýöneliş düşümdäki sözlerden soň ulanylýar. Bu kömekçi baş düşümdäki sanlar, wagt ýa başga hili ölçeg bildirýän sözler bilen gelende, bir zadyň takmyňnan mukdary, olcegi, wagty gorkezilyar. Meselem:

Ene bir sagat çenli ýöränlerinden soň, Eziz han Kälden wekil sakasynyň aýyrdyna baryp, şähre üç kilometrlik er galanda, at başyny çekdi (B. Kerbabaew. Aygytly adim).

2) **Cemeli, cemesi, cemesinde, cemeleri** sözsoňularynyň nähili sözler bilen gelşinde, ulanylyşynda käbir aýratynlyklar bolsa-da , takmyňlyk aňlatmak taýdan olar, esasan, meňzeşdir. Meselem:

... maşyndan düşen otuz baş ýaşlar çemeli orta boýly, bugdaý reňk ýüzi güne ýanan adamdy (A. Gowşudow. Köpetdagyň eteginde).

3) **Mocberli, toweregi** sözsoňularynyň ulanylyşy we erine etirýän hyzmaty hem, esasan, yokardakylar yalydyr. Meselem:

Xer halda, ondan-mundan zemlenip, on baş möçberli atbaşy, şonda-da gelnalyzy toplandy (B. Kerbabaew. Aygytly adim).

2.Ýöneliş düşümdäki sözler bilen ulanylýan sözsoňular

Cenli sözsoňusy wagt, orun-giňişlik, ölçeg- mukdar ýaly gatnaşyk-lary gorkezýar.

a) wagt bildiryan sozler bilen kop ulanylyar we hereketiň, işiň dowam eden wagtyny, yagny nace wagtlap ya-da haysy wagta cenli dowam edendigini gorkezýar. Meselem:

Ta **on gune cenli** pökgeniň haly agyr geçdi (A. Gowşudow. Köpetdagyň eteginde). Şunluk bilen, sagat **gize ikä çenli** bagşy aýtdy (A.Durdyew. Saýlanan eserler).

b) mukdar -ölçeg gatnaşygyny aňladýar. Kömekçiden öň sanlar ýa-da şolar bilen birlikde belli bir ölçegi bildirýän sözler ýöneliş düşümdä gelip, hereketiň, işiň, yagdayyny, mukdar-ölçeg taýdan degişli çäginä görkezýär. Meselem:

Nyyazbeg... yigitleriniň daýawlaryndan, görmegeýlerinden bir ýüze çenli saylap göteripdir(B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). Garyp esirleriň bahasy bolsa ýokary baş bahadan tä üç tümene çenli kesgitlenýärdi (A. Gowşudow. Powestler we hekaýalar).

c) orun-giňişlik gatnaşygyny gorkezyar. Tarap-ugur ya-da orun aňla-dyan sozler sözsoňy bilen gelende, herketiň, işiň täsiriniň giňişlikdäki ýaýran çäginä, aralygyny bildirýar. Meselem:

Olar ilki bilen oba çenli bolan arany ädimläp çykmaq, ondan soň ädim sanyna gora gotermek kararyna geldiler(B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). Täzeürgenze çenli özbek obalarynyň, bag-bakçalaryň içi bilen sürdüler (Şol erde).

d) sözsoňy bilen gelen sözler hereketiň, işiň ýagdaýyny, sypatyň ýaýran ýa-da degişli bolan predmetlerini ýa-da hereketiň, işiň nähili ýagdaýa, neneňsi derežä baryp etendigini bildirýar. Meselem:

Xoşgeldi gelzek ýylky gök ekinler ekilzek erleri hem haýsy ere näme ekmelidigine çenli belleşdirdi...(A. Gowşudow. Köpetdagyň eteginde).

Ýöneliş düşümdäki sözden öň çykyş düşüm bilen üýtgän söz hem gelýär. Şu hili çykyş we ýöneliş düşümdäki sözler many taýdan ugur-daş bolup, hereketiň, işiň, ýagdaýyň degişli bolan aralygynyň, wagtynyň, ölçeginiň çäginä doly görkezmäge hyzmat edýär, ýagny hereketiň, wakanyň başlanan we gutaran wagtyny, ýaýran ornuny, konkret mukdaryny-ölçegini aňladýar. Meselem:

Pendi, teke, yomurt halylary gapydan tore cenli terslin-oňlyn ýazylyp taşlanypdy (B. Seýtäkow. Doganlar). Konkursa gatnaşyžylar üçin bir münden baş mün manada çenli pul baýraklary bellendi («Türkmenistan»).

Yöneliş düşümdäki sözden öň tä ownuk bölegi ulanylana, çenli söz-soňusy arkaly görkezilýän gatnaşyklar has-da konkretleşýär, takykklanýar. Meselem:

Ilýas Töre bilen Gulman arçyn dünýäden bihabar, tä ýarym gizä çenli öwnüşip, keypi-sapa çekdiler (A. Gowşudow. Powestler we hekayalar). Bu tayarlanyp duranlaryň arasynda ýigrimi baş ýaşdan tä kyrk baş ýaşa çenli adam bardy.

Rus dilindäki do predlogy bilen gelyän käbir sözler türkmen diline terzime etmek bilen baglylykda hem çenli sözsoňusynyň hyzmaty giňe-lipdir. Meselem:

Mekdebe çenli ýaşly çagalar üçin çeper eserleri neşir etmekde, ozaly bilen rus dilinde çykýan eserleriň bezelişinden görelde almak gerek («Türkmenistan»).

Çen, deňiç, deň sözsoňularyň ulanylyşy we many taýdan görkezýän gatnaşygy hem edil çenli bilen meňzeşdir, ýöne bular onçakly aktiw ulanylmaýar¹. Meselem:

Xaçana çen ýarduň ortasynda orta asyrçylyk ýagdaýyň dowam etmegine ýol berzek?(S. Ataew. Xindistana saýahat).

¹ Ballyew G. Türkmen dilinde kem işlikler. Aşgabat, 1967. 40-45 sah.

a) belli bir zat, hil, häsiet, ýagdaý, bereket sözsoňudan öň gelen sözden öň gelen sözden aňlanylýan düşünze bilen deňeşdirilýär. Meselem:

Maýsažyk öz göwresine görä ulurak portfeli göterip, guwanç bilen towsaklap gitdi (B.Kerbabaew. Aysoltan).

b) Kömekçi bilen gelen söz bir işiň, hereketiň, ýagdaýyň ýüze çykma-gynyň sebabini bildirýar. Meselem:

Çernýowýň teklibine görä, birleşen gwardiýa otrýadyň komandasy Alýoşa Tyçenko tabşyryldy. Meselem:

ç) sözsoňy bilen gelen söz iş, hereket, waka, ýagdaý barada näme esasla-nylyp habar berilyandigini gorkezyar. Meselem:

Meniň düşünişime görä siz meni masgaralamak isleýärsiňiz (B. Kerbabaew. Aygytly adim).

d) görä sözsoňusy bilen gelen sözler işiň, hereketiň nähili ýagdaýda ýüze cykyandygyny gorkezyar. Meselem:

- Ýok, men öz başaryşyňa görä peýdaly, zyýanly taraplaryny ölçerýän (B. Kerbabaew. Aygytly adim).

Tarap sözsoňusy öz öňündäki söz bilen birlikde hereketiň, gymyldynyň gönükdirilen ugruny aňladýar. Meselem:

Aýaly öýüň işigine tarap hüňürdäp gitdi (N. Saryhanow. Saýlanan eserler).

Baka(n) sözsoňusy hem orun giňişlik gatnaşygyny gorkezmek bilen, gymyldynyň gönükdirilen tarapyny bildirýär. Meselem:

Ähli nökerlerini eşelona zaýlap, Aşgabada bakan gönderdi. (B. Kerbabaew. Aygytly adim).

Bu kömekçi ýöneliş düşümdäki soň sözi bilen gelende, ikisi birlik-de hereketiň, işiň ýüze çykan wagtyny bildirýar. Meselem:

Şoňa bakan gürrüň uruş töweregine geçdi (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). Şoňa bakan Mähriň iş otagy bir kiçizik kitaphana öwrüldi (A. Gowşudow. Mähri-Wepa).

Sary sözsoňusy ýöneliş düşümdäki söz bilen birlikde hereketiň, protsesiň gönükdirilen ugruny aňladýar. Bu kömekçi häzir seýrek ulanylýar, esasan, poeziýada duş gelýär¹. Meselem:

Sona-da ugrady wagona sary, / Başga bir wagona düşüpdi Çary (D. Baýramow. Soygi we mekirlik).

Sary cözcoňusyndan öňki sözüň eelik düşümde ulanylyşy-da duş gelýär. Bu ýagdaý örän seýrek duşýar, özi-de ýöneliş düşüm bilen manydaş gelýär. Meselem:

Aý mele gelin sallanyp,/ Biziň sary gelsene (N. Pomma. Taýlak hyzzyň).

Garşy sözsoňusy, esasan, iki hili gatnaşygy gorkezmäge hyzmat edýär.

a) Garşylykly gatnaşygy bildirýär we öz öňündäki söz bilen birlikde hereketiň, işiň, protsessiň kimiň ýa nämäniň zyýanyna edilýändi-gini, ýagny kimiň ýa nämäniň garşysyna gönükdirilendigini aňladýar. Meselem:

Şeýle-de bolsa, ne Sowet, ne-de bolsa Agsak mürze Ezize garşy çäre görüp bilmedi (B. Kerbabaew. Aygytly adim).

¹ Baýlyew S. Türkmen diliniň taryhy grammatikasy. Aşgabat, 1992. 35-40 sah.

b) orun-giňişlik gatnaşygyny bildirip, öz öňündäki söz bilen bilelikde hereketiň görnükdirilen tarapyny, predmetini görkezýär we nirä? dien soraga žogap bolýar. Şu hili ýagdaýda munuň erine etirýän hyzmaty tarap, baka(n), Sary sözsoňulary bilen meňzeşdir. Meselem:

Golay, yakyn sözsoňulary öz öňündäki sözleriň manysy bilen baglylykda aşakdaky ýaly gatnaşyklary görkezmäge hyzmat edýär:

a) Wagt bildirýän sözler bilen ulanylanda, hereketiň, işiň ýüze çykan ýa-da dowam eden takmynan wagtyňy aňladýar. Meselem:

Onuň Zakaspi oblastyna gelenine baş ýyla golaý bolsa-da, bir yylyny Ucady colunde geciripdir (B. Kerbabaew. Agytly adim).

b) Orun giňişlik gatnaşygyny görkezýär. Sözsoňy bilen ulanylýan söz hereketiň, işiň bolýan ornuny, şonuň niräniň, nämäniň golaýynda bolýanyny aňladýar. Meselem:

Eýran serhedine golay, dag eteginde gur бага burenip oturan Kaka-rayon merkezi (B. Kerbabaew. Agytly adim). «Artyk, men oz dienimi eden nokerlerim bilen seniň yzyňdan barzakdyryn» diýip ýazdyran hatyny Rawnina golaý bir erde taşlatdyryp hem gaýtdy (Şol erde).

ç) sany, mukdary, ölçegi aňladýan sözler yzyna –rak affiksi goşulan ýa goşulmadyk şu kömekçiler bilen ulanylanda, bir zadyň takmynan mukdaryny ýa-da olcegini bildirýarlar¹. Meselem:

Ynha iki ýarym geklara golaýrak haýatyň işi (A. Durdyew. Saýlanan eserler). Oglanlar bir gun gulac yaryma golay gara yylan tutdular (B. Seytakow. Powestler hem hekalalar).

Garaman, garamazdan, bakmazdan sözsoňulary garşylykly gatnaşygy görkezýär. Sözsoňy bilen ulanylýan sözden aňnalyýan düşünzä laýyklykda ýüze çykmalý hereketiň, protsesiň, wakanyň öňden tama edilişi ýaly däl, eýsem şonuň tersine bolyandygy gorkezilyar.

Meselem:

Kaka, düýe aýaklarynyň duşakly bolmagyna garaman, gidende oran calasyn gidipdir (B. Kerbabaew. Eserler yygyndysy).

Garanda, seredende sözsoňulary iki hili gatnaşygy görkezýär.

a) deňeşdirme gatnaşygyny aňladýar, ýagny belli bir predmetiň, ýagda-yyyny kömekçi bilen ulanylýan sözden aňlanylýan düşünze bilen deňeşdi-rilyandigi gorkezilyar². Meselem:

... men bu salgyt öňki öý salgytlaryna seredende iki esse-uc esse agyr diyip aýdýan ahyry (A. Gowşudow. Powestler we hekalalar). Sähediň aýaklary keltedi, emma Saparyňka garanda iki esse ýogyndy (B. Seýtäkow. Saýlanan eserler).

b) bir pikir aydylanda ya-da netize çykarylanda, sözsoňy bilen gelýän sözden aňlanylýan düşünzä esaslanýandygy görkezilýär. Meselem:

¹ Borzakow A. Türki dilleriň günorta-günbatar toparynda iş atlary. Aşgabat, 1976. 25-28 sah.

² Borzakow A. Xäzirki zaman türkmen dilinde iş atlary. Aşgabat, 1978. 35-39 sah.

Gök erkegiň mähnetligine seredende, kellesini silkip ýokary galdyrsa, başyndan ýapyşan eli göwresi bilen dik asmana zyňarlyk gubry bardy (B. Kerbabaew. Aýgytly adim).

Layyklykda sözsoňusy bilen gelen söz işiň, hereketiň nähili ýagdaý-da, name esaslanyp amala aşyrylandygyny görkezýär Meselem:

Şol karara laýyklykda Xindistanyň Prezidenti Razendara Prasad ukaz çykarýar. (S. Ataew. Xindistana sayahan).

3.Çykyş düşümdäki sözler bilen ulanylýan sözsoňular

Öň, öňinçä sözleri sözsoňy rolunda gelende wagt gatnaşygyny gör-kezyar. Bir işiň, hereketiň, ýagdaýyň sözsoňy bilen ulanylýan sözden aňla-nylýan düşünzelerden öň bolandygy, şondan ozal şeýledigi aňladylýar. Meselem:

II BAP. Komekci atlar Komekci hyzmatynda gelen atlar

Kömekçi atlar şekilleri boýança beýleki atlardan tapawutlanmaýar. Olaryň esasy aýratynlygy sozlemde erine etiryan hyzmaty bilen kesgitlenyar. Atlar komekci rolunda gelende öz leksik manysyny ýitirýär. Olar özbaşdak manyly sözleriň arasyndaky orun-giňişlik, käte bolsa wagt, sebäp, maksat ýaly gytnaşyklary bildirýär. Xer hili bolanda-da, kömekçi atlar öz öňündäki eelik düşümde gelen sözler bilen berk baglany-şykda ulanylýarlar, olar bir sözlem agzasy bolmak bilen, ikisi bilelikde bir soraga žogap bolýar. Belli bir ýöňkeme bilen üýtgän atlar diňe lokal düşümlerden biriniň goşulmasyny kabul edende, kömekçi söz rolunda ulanylyp, başga ýagdaýlarda oz hakyky manysynda gelyar¹. Komekci atlar orun-giňişlik gatnaşygyny aňladyp gelende, haýsy düşümde ulanylýandy-gy bilen, baglylykda, işiň, hereketiň gonukdirilen ugryny, yuze cykan ya-da başlanan ornuny bildirmäge hyzmat edýärler.

Turkmen dilinde koprak ulanylyan komekci atlar we olaryň erine etirýän hyzmaty aşakdaky ýalydyr.

Ust sözi kömekçi at rolunda aktiw ulanmak bilen, dürli gatnaşyk-lary gorkezyar.

a) Öz öňündäki söz bilen birlikde işiň, hereketiň bir zadyň ýokary ýüzünde, gos-goni ustunde bolyandygyny ya-da şoňa gönükdirilendigini aňladýar. Meselem:

Onuň beýnisi oňat işlemeýän, kellesi bir az saňnylandan soň, goşadan elini aýryp, münderilgi ýüküň üstüne ýaplandy (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). ... peziň üstünde gaýnap duran kitiri çayneklere demläp, öňlerinde goýdy (A. Gowşudow. Köpetdagyň eteginde).

b) hereketiň, işiň bir zadyň ýokarsyndaky giňişlikde bolýanyny ýa-da şoňa tarap gonukdirilendigini gorkezyar. Meselem:

Ýalkym Nazar baýyň üstünden şowlap geçdi (A. Durdyew. Saýlanan eserler). Xorezmin pagtacylyk meydanlarynyň üstünden birnäçe ýüz metr ýokarlykda samolyot ucup gelyar.

¹ Xydyrow M. Türkmen diliniň taryhyndan materiallar. Aşgabat, 1958. 56-57 sah.

Kömekçi at abstrakt düşünzäni aňladýan sözlerden soň gelende, ola-ryň orun-giňişlik gatnaşygyny görkezişi göçme häsiete eedir. Meselem:

Näzik eze... Xoşgeldiniň iş üstüne aýlanyp ýörenini hem birnäçe sapar daşdan görüdi (A. Gowşudow. Köpetdagynyň eteginde). Gyzlaryň gülküleriniň üstünden bedrelap suw guylan yaly boldy (N. Saryhanow. Saylanan eserler).

c) **Ust** ýöneliş düşümde gelende işiň, hereketiň eelik düşümdäki sözden aňlanylýan düşünzäniň hut özüne gönükdirilendigini bildirýär. Şu hili ýagdaýda üstüne kömekçisini taşlap, öňündäki sözi ýöneliş düşümde getirip ulanmak hem bolar. Muňa kömekçi sözler bilen düşüm goşulmala-rynyň erine etirýän hyzmatlarynyň bir-birine ýakyndygyny, käte bolsa meňzeşdigini gorkezyan faktlardan biri hokmunde garamak bolar. Meselem:

Ol yap-ýañyrak olaryň üstüne (ýa-da olara) topulmaga hyýallanyp otyrды (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). Pökgen sen meniň üstüme (ýa-da maňa).

Ust kömekçisi orun taýdan bolan başga hili gatnaşyklary-da gorkezyar. Meselem:

Amyderýanyň ýokarsy Pamir daglaryndan turup, birnäçe žarlary özüne birikdiryar-de, Owganystanyň üstünden geçip, ýol boýy ownuk çaylary özüne çekýär (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). Gelyärkäler goýan çopanlarynyň üstünden geldiler (Turkmen halk ertekileri).

d) kömekçi at öz öňündäki söz bilen birlikde işiň, hereketiň ýüze çykmagynyň sebabini, kate bolsa maksadyny gorkezyar. Meselem:

Xäzir men seniň ýanyna Küle girrigiň üstünde zedelleşmäge geldim (A. Gowşudow. Köpetdagynyň eteginde). Çaknyşyk hem köplenç suw üstünde bolýardy (G. Gurbansahadow. Suray).

e) her hili durnukly söz düzümleriniň düzüminde gelýär. Meselem:

Mawy boşap gitdi weli, bir zadyň üstünden eltäýmesiň? (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). Xer gün sen meniň ýüregimi suw üstünde goýap, gözümi ýoluna dikdirýärsiň.

Kömekçi adyň üze, üzre ýaly şekilde ulanylyşy köne edebiýatda we dessanlarda duş gelýär. Meselem:

Soyyan mahremleri kim turguzyp bes,/ Ki yagny tagt uze olturgyzyp bes (Abdasetdar Kazy. Žeňnama). Saýat han diýr, synama dar urar sen, / Mert oluban, meýdan üzre durar sen (Şol erde).

Yuz sözi kömekçi at rolunda gelende, hereketiň, işiň bir zadyň üstünde bolýanyny görkezip, üst dien kömekçi at bilen sinonimdeş ulanyl-yar. Meselem:

Asmana galan, doluşdan aý eriň, gögüň ýüzüne süyt caydy (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). Üçüt gaýalaryň ýüzlerinden aýlanyp, dolanyp gidýän ýoda beýik dagyň depesine çykdy (A. Gowşudow. Mähri-Wepa).

Depe sozi komekci bolup ulanylanda, orun-giňişlik gatnaşygyny görkezmekde, üst kömekçisi bilen sinonimdeş bolyar¹. Ol işiň, hereketiň bir zadyň üstünde, ýagny

¹ Xäzirki zaman türkmen dili. Aşgabat, 1960. 59-65 sah.

şonuň ýokary başynda ýa-da şonuň ýokarsyndaky giňişlikde bolýanyny, şoňa gonukdirilendigini bildirýar. Meselem:

Xowa yagtylyberende, Çarzew şäheriniň depesinde gummurdy daşlan-dy (B. Kerbabaew. Aýgytly adim). Gowaçanyň depesinde bolsa sarymtyl güller ykzaşýar (B. Kerbabaew. Aysoltan).

Baş sözi kömekçi at rolunda gelende, aşakdaky ýaly gatnaşyklary görkezýär: yanynda, gyrasynda, towereginde, ustunde bolýanyny ya-da şoňa gönükdirilendigini gorkezyar. Meselem:

Umsagül gök çayyň başynda ýaýnap oturup, ondan-mundan gürrüň etdi (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). Ýawunup ol, alňasaman arkaýyn, / Stoluň başyna baryp oturdy (Ş. Kekilow. Dýadýa Iwan).

b) wagt bildirýän sözler bilen ulanylanda, işiň, hereketiň ýüze çykan wagty gorkezyar. Meselem:

Iki paslyň sergidinde, ylaýta-da güýzüň başynda her hili gaýlaryň bolmagy täň däl (B. Kerbabaew. Nebitdag). Şol gyşyň başyndaky bolan ýygnakda oturup derläp daş çykan Pökgen sowuga urduryp syrkawladý (A. Gowşudow. Köpetdagiň eteginde).

Ast, aşak sözleri kömekçi at rolunda bir meňzeş manyda ulanmak bilen, aşakdaky ýaly hyzmaty erine etirýär: Meselem:

a) kömekçiniň haýsy düşümde gelşine görä, işiň, hereketiň bir zadyň açagy bilen baglanyşykly ýüze çykan ýa-da başlanan ornuny görkez-yar. Meselem:

At toýnagynyň aşagyndan zyňylan tokgaža gumlar ýagys gurbagasy ýaly bökzекleşýär (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). Şol bada gar sowugyny-nyň astyndan eglip-galşyp gelýän bir topar ak geýimli adamlary gördi (X. Ýsmaýylow. Powestler).

b) komekci atlar gocme manyda ulanylyan ya-da abstrakt düşünzeleri aňladýan sözler bilen gelende, işiň, hereketiň neneňsi ýagdaýda, nähili şertde ýüze çykýandygy bildirilýar. Meselem:

- Biziň halkymyz sowatsyz, dünýäden habarsyz. Şonuň üçin bolsa çydamsyz bir yagdayda aýak astynda başgylanýar (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). Uly aladanyň aşagynda galan Nepes näme etmelidigini bilmän aşak otyrды (B. Seýtäkow. Powestler hem hekayalar).

Duyp, etek sözleri kömekçi at rolunda gelende, köplenç, işiň, hereketiň erden yokary saylanýan belli bir predmetiň aşaky bölegi bilen baglanyşykly orunda ýüze cykyandygyny ya-da şoňa gönükdirilendigini görkezýär. Meselem:

Şol gyssag arada Artyk onuň gözünüň önüne geldi: haýatyň düýbünde onuň bilen ikiçäk geldirilişýäni ýadyna düşdi (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). Olar ýañadan köne ýoda düşüp ugramakçy bolanlarynda, dag eteginde iki-üç adamyň birden gygyrýan aýdym sesi eşidildi (B. Kerbabaew. Yhlasa myrat).

Etek sözi kömekçi rolunda gelende, işiň, hereketiň belli bir giňişligiň, eriň gyrasynda, cetinde bolyandygyny ya-da şoňa gönükdiri-lendigini hem gorkezyar. Meselem:

Olar Garagum eteginde cykanlap yoren bolsalar gerek (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). Olar anyk habarlary almak maksady bilen tokaýyň etegine geldiler.

Iş sozi komekci at rolunda gelende, aşakdaky ýaly many gatnaşyk-lary gorkezyar:

a) işiň, hereketiň bir tutuş predmetiň içki tarapynda, şonuň çuň-lygynda bolyandygyny ya-da şol erde gönükdirilendigini aňladýar. Meselem:

Gylyc atyny nobyryň içinde daňyp, galtamanlara eke özi gaýtawul beripdir (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). Näme dik dursuňyz?-diýip, şeker eze çagalary öýüň icinde oturdy (X. Ysmayylow. Powestler).

Kömekçiniň önündäki söz köp zatdan ybarat bolan düşünzäni, köpçüligi aňladýan bolsa, işiň, hereketiň şol zatlaryň arasynda ýüze çykýandygy, şoňa gonukdirilendigi gorkezilyar¹. Meselem:

Eziz ony atylaryň içinden agtartydy, onbaşy, ýüzbaşylardan sorady, ony gören-bilen bolmady (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). ... Obanyň içinden halan gyzyny tut, men saňa gaçyraýyn diý (A. Durdyew. Saýlanan eserler).

b) komekci at koplenc wagt-orun düşümde gelýär we öz önündäki sözler bilen birlikde hereketiň, işiň ýüze çykan ýa-da dowam eden wagtyny gorkezyar. Meselem:

Ogultaç bir sagadyň içinde tamyň daşynda kebelek boldy (A. Durdyew. Saýlanan eserler). Soňky bir hepdäniň içinde Ödemurat begiň işini it ýyrtyp başlapdy, gözi yoldady (B. Seytakow. Powestler hem hekaya-lar).

Köne edebiýatyň dilinde şu kömekçä derek içre sözi gezer... (Magtymguly. Saýlanan eserler). Ýasup kibi zyndan içre aglasam, / Žirzis kibi žan yolynda çaglasam... (Şol erde).

Bu arhaizmleşen **icre** sözünüň ulanylyşynda esasy aýratynlyk onuň eelik düşümiň goşulmasyz şekili bilen gelmelidir. Mundan başga-da, icre sozi abstrakt düşünzäni aňladýan atlar bilen-de kop ulanylyar.

Orta sozi komekci rolunda gelende, köplenç, işiň, hereketiň bir zadyň iç tarapynda, belli bir giňişligiň merkezinde, iki ýa birnäçe zadyň aralygynda erine etirilýändigini, şoňa gönükdirilendigini, şol erden başlanandygyny bildirýär. Meselem:

Ogulgerek eze öýüň ortasynda bir salym diňsirgäp durdy (N. Saryhanow. Saýlanan eserler). Goçmurat köçäniň ortasyndan parahat barýar («Tokmak»).

Orta we ara sözleri goşulyşyp, bir kömekçi at rolunda ulanylanda, ýokardaky orun taýdan aňladylyan many has takykklanýar, nygtalýar. Meselem:

Öýüň ortarasynda oňakda atarylgy gara gazanda ýarma köze gaýnaýardy (A. Gowşudow. Powestler we hekaýalar). Žemagat giň köçäniň ortasynda hümerlenişip, bir zada seredýar («Tokmak»).

Orta wagt aňladýan sözler bilen gelende, olar bilelikde işiň, hereketiň ýüze cykan wagtyny gorkezyar. Meselem:

¹ Xäzirki zaman türkmen dili. Aşgabat, 1960. 45-50 sah.

Bir gün hepdäniň ortasynda, baýram günü Pawel öýlerinden gidende:- Şenbe günü meniň ýanyma şäherden myhmanlar gelzektir-diydi (M. Gor`kiy Ene). 1920-nzi ýylyň maý aýynyň altysynda Peterburgdan Ekaterinoslaw ... ugrady we maý aýynyň ortalarynda ol ere baryp etdi (Puşkin. Saýlanan eserler).

Ara sözi kömekçi at rolunda gelende, öz öňündäki söz bilen bilelikde işiň, gymldynyň bir topardan bolan meňzeş predmetleriň arasynda ýüze çykýandygyny bildirýar. Meselem:

Onuň heniz pyntyklamadyk bag-bakza agaçlaryň arasyndan geçýän piýada ýoly bilen barýany mälimdi (A. Gowşudow . Köpetdagyň eteginde).

Kömekçi at işiň, hereketiň aýry-aýry predmetleriň aralygynda bolýanyny görkezip gelende, şol zatlaryň adyny aňladýan sözler özara bilen baglaýzysy arkaly baglanyşýar. Meselem:

Gelinler bilen ýigitler arasynda bir az wäşi gürrüňler urşulandan soň, günüň palecilik toweregine aйлandy (B. Kerbabaew. Aygytly adim). Korugi bilen sandalarynyň arasynda iki ýana loňkuldap ylgady (A.Durdyew. Saýlanan eserler).

Arasynda kömekçisi abstrakt düşünzäni aňladýan sözler bilen ulanylanda, işiň, hereketiň nähili ýagdaýda ýüze çykandygyny, wagt bildirýän sözler bilen gelende bolsa onuň bolan wagtyny görkezýär. Meselem:

Olaryň üçüsi-de bir ýaş bilen iki ýaşyň arasynda wepat boldular (B. Seytakow. Powestler hem hekaýalar). Işiň, gündelik aladalaryň arasynda bu zatlar göwne gelip dolýardylar (Şol erde).

Žümmüş sözi kömekçi at bolanda işiň, hereketiň bir predmetiň içinde, belli bir giňişligiň merkezinde ýüze çykýandygyny ya-da şoňa gönükdirilendigini görkezýär. Meselem:

Iki-eke ädimläp, gurluşygyň žümmüşine girip gitdi (A. Gowşudow. Köpetdagyň eteginde).

Öň, alt sözleri kömekçi at rolunda gelende, erine etirýän hyzmatla-ry taydan, esasan, meňzeşdir, emma olaryň soňkusy arhaizmleşip, häzirki dilde öň köp ulanylýar. Bu kömekçiler işiň, hereketiň bir zadyň öň tarapynda bolýanyny ýa-da şoňa gönükdirilendigini aňladýar. Meselem:

Aýnanyň üç gün mundan öň kesen düýphaly sy gözenegiň öňünde ýazylgy yatyrdy (B. Kerbabaew. Aygytly adim). Eysem-de bolsa, onuň reňki, alakzaýan gözleri onuň gözünüň öňünden aýrylmady.

Öň kömekçisi wagt bilen baglanyşykly ýa-da käbir abstrakt düşünzä-ni aňladýan başga sözlerden soň gelende, wagt gatnaşygyny aňladýar. Meselem:

Gay-tupan öňünde çarlaklap eňseşýärler,-deňziň üstünde urnup eňseşýärler we özleriniň gaý öňünde dörän aýylganç wehimlerini deňziň teýinde ýaşyrmaga uwunýarlar (M. Gor`kiy. Xekayalar).

Gac sözi kömekçi at rolunda gelende, işiň, hereketiň bir zadyň öň tarapyna ýüze çykýanyny, şoňa gönükdirilendigini aňladýar. Meselem:

Şonuň üçin ol öz wekilleriniň gaşynda azm urdy (B. Kerbabaew. Aygytly ädim). Annaguly Altynyň gaçyna geçip durdy (A. Durdyew. Saýlanan eserler).

Agyz sözi kömekçi at bolup gelende, hereketiň, işiň bir zadyň ýanynda, köplenc hem öň tarapynda amala aşyrylýandygyny ýa-da şol ere gönükdirilendigini aňladýar. Meselem:

Ol oturanlaryň birnäçesi «ilat aýakda agyz suwy tapanok, mallar guýy agzynda urnuşýar...» diýmeli diýip oýlaýardylar (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). Bir gün ikinjini ara ýaşulular oba dükanynyň agzyna üşşüp, gürrüň edişip durdular.

Aňry sözi kömekçi at rolunda gelende işiň, hereketiň bir zadyň arka tarapynda, aňyrsynda bolýanyny ýa-da şoňa gönükdirilendigini aňladýar. Meselem:

Stoluň aňyrsynda oturan ak ýüzli, giň maňlaýly, sacyny sag tarapyna yatyryp daran Adam uzyndy, gaty hordy (B. Seýtäkow. Doganlar). Sesiň sag tarapyndaky alanyň aňyrsyndan gelyänligini aňsyrdy (G. Kulyew. Köpetdagiň aňyrsynda).

Ýeňse sözi kömekçi at rolunda gelende, aňry ýaly, işiň, hereketiň bir zadyň aňyrsynda, arka tarapynda bolýandygyny ýa-da şoňa gönükdirilendigini aňladýar. Meselem:

Ýazlaga çykmaly er hem Bäherden eňsesinde bolan bir guýynyň töweregi bellenipdir. (A. Gowşudow. Powestler we hekaýalar).

Arka sozi komekci at rolunda gelende, erine etirýän hyzmaty aňry, eňse sözleri bilen meňzeşýär. Meselem:

Ol erden derýa arkasyna urşa gitmelidi (B. Seýtäkow. Powestler hem hekaýalar). Gün dagiň arkasynda gizlenende, mallaryň öňi obanyň çetinden giripdi.

Arka kömekçisiniň sebäp gatnaşygyny görkezip gelşi-de bar¹. Şu manyda ulanylanda, kömekçi at çykyş düşümde gelyär we işiň, hereketiň ýüze çykmagyna kimin, nämäniň sebäp bolandygyny aňladýar. Meselem:

Adyň ilini dilinden düşmeýär. Seniň arkaňdan biziň adymyz tutulýar (B. Seytakow. Powestler hem hekayalar).

Yz sozi hem orun-giňişlik gatnaşygyny aňladyp gelende, aňry, eňse, arka kömekçi atlary bilen, köplenç, sinonimdeş bolýar. Meselem:

Mara hem onuň yzyndan kowan bolupdyr («Türkmen halk ertekiler yygyndysy»).

Yz kömekçisiniň wagt, hal-ýagdaý gatnaşygyny görkezişi-de duş gelyär. Meselem:

... Olar biri-biriniň yzyndan çykyp, Pökgeni tankytlaýardylar (A. Gowşudow. Köpetdagiň eteginde).

Garşy sozi komekci at rolunda gelende, esasan, iki hili manyda ulanylyar.

a) işiň, hereketiň bir zadyň garşysynda bolýanyny, şol tarapa gönükdirilendigini ya-da şol erden başlanandygyny bildirýär. Meselem:

Tatýana näme üçindir ol barada gürrüňini uzatman, aýnanyň garşysyna bardy... (B. Kerbabaew. Aýsoltan). Sala beg bilen Gunçabi şady-horram bolup, birnäçe leşger bilen Bibiniň garşysyndan çykdylar (Şabende. Gül-Bilbil).

¹ Owezow A. Türkmen dilinde alynma sözleriň ulanylyşy. Aşgabat, 1988. 35-40 sah.

b) işiň, hereketiň bir zadyň garşysyna, ýagny şonuň isleginiň ter-sine, şol zadyň zyyanyna gonukdirilendigini gorkezyar. Meselem:

- Näme üçin diýýämiň?... Meniň garşyma gitmeýäni, buýrygymy erine etirýäni ucin (B. Kerbabaew. Pioneer öý hožalygynda). Özleriniň ötgür sözlerini duşmanyň garşysyna gönükdirdiler («Garagum»).

Boy sözi işiň, hereketiň belli bir ugur boýança uzalyp gidýän zadyň gyrasynda bolýanyny aňladýar. Meselem:

Yap boyanda, pel yakalarynda sary kadiler hem dünderilişip görünýär (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). Derýanyň boýanda eýläk-beylak gezmelap, oylerine gitdi (A. Durdyew. Saylanan eserler).

Gyra sözi kömekçi at bolup gelende, işiň, hereketiň ýokary mysallar-daky yaly, uzalyp gidýän zadyň boýanda ýa-da belli bir giňişligiň çetinde ýüze çykanyny, şol ere gönükdirilendigini aňladýar. Meselem:

... ýabyň gyrasynda bir taý öküziň ýagyşdan buýap ölzek bolup ýatanyny gördi (A. Durdyew. Saylanan eserler). ... ýaşlar derýanyň gyrasynda üýşüp, bizi gutlayardylar (S. Ataew. Xindistana sayahat).

Yaka sozi hem orun-giňişlik gatnaşygyny görkezip, gyra kömekçisi bilen sinonimdeş ulanylýar. Meselem:

Sandyk bir girdaba düşüp, tolkun bilen göterip, derýanyň ýakasyna azm edip, Lerzan urar erdi (Mollanepes. Zohre –Tahyr).

Cet sözi kömekçi at rolunda gelende işiň, hereketiň, wakanyň belli bir giňişligiň gyrasynda bolyandygy ulanylyar. Meselem:

Onuň zigileri meýdanyň bir çetinde durdular (A. Gowşudow. Powestler we hekaýalar). Obanyň ýokary çetinden çañzardyp inderdim (A. Durdyew. Saylanan eserler).

Mysallardan görnüşi ýaly, hereketiň, işiň giňişligiň haýsy çetin-de bolýanyny takyklyp gorkezyan soz hem gelyar.

Uc sözi hem kömekçi at bolup gelende, esasan, ýokary kömekçiniň hyzmatyna yakyn bolup, orun-giňişlik gatnaşygyny görkezýär. Meselem:

... Oba uzundan barsam öý soraşmaga/ ýa laldyr, ýa mumly çykypdyr (Magtymguly. Saylanan eserler).

Ayak sozi komekci at rolunda gelende, golayynda yuze cykanyyny gorkezyar.

a) işiň hereketiň belli bir eriň çetinde, golaýynda ýüze çykýanyny görkezyar. Meselem:

Mary ayagynda durli ekinli gok meydanlar yaynap gitdi (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). Ol şeýle pikirlenip gelşine obanyň aýagyna çykanyny duýman galdy.

b) bir işiň, hereketiň ýüze çykan wagtyny takyklymaga hyzmat edýär, ýagny onuň belli bir dowamly wagtyň ahyrynda bolýandygyny aňladýar¹. Eger-de komekci at köplük sanda gelse, onda hereketiň ýüze çykan takmynan wagt görkezilýär. Meselem:

¹ Owezow A. Turkmen dilinde alynma sözleriň ulanylyşy. Aşgabat, 1988. 45-50 sah.

Eke göz Batyr fewral aýynyň aýaklaryna üçünzi sapar oba geldi (A. Gowşudow. Powestler we hekayalar).

Ugur kömekçi at rolunda gelende, öz öňündäki sözüň manysy bilen bag-lylykda, esasan, iki hili gatnaşygy görkezýär.

a) orun bildirýän sözler bilen gelende, işiň, hereketiň ýüze çykan ornunu ýa-da bir predmetiň, wakanyň bolan erini aňladýar. Meselem:

Ine, şu hili howadan men Garagum kanalyňyň ugrunda komandirowkada gezip ýörkäm, Nurýagdy dien bir şofýor ýigit bilen dostlaşdym («edebiýat we sungat»). Munuň özi kanalyň ugrundaky ilkinzi ilatly punktdyr («Türkmenistan»).

b) orun aňlatmaýan isimler ýa-da nämälim şekilindäki işlikler bilen gelende, işiň, hereketiň ýüze çykmagynyň sebäbini, maksadyny bildirýär. Meselem:

Xawa... bu azat Watan ugrunda öň köp ganlar dökülendir (A. Durdyew. Saýlanan eserler). Xawa, borzak Rahmanow Gülzanyň ugrunda şeýle oda köze düşýär (N. Pomma. Sebäbini soň bildim).

Yan, köplenç, işiň, hereketiň, wakanyň öz öňündäki sözden aňlanylýan predmetiň golaýynda, ýakynanda bolýandygyny ýa-da şoňa tarap gönükdiri-lendigini aňladýar¹. Meselem:

Indi bu aýalyň abraýy beýleki aýallaryň ýanynda bir köpük boldy (A. Durdyew. Saýlanan eserler). Patşanyň ýanyna barmazdan öňünçä garawullardan geçmek gerek («Turkmen halk ertekileri»).

Çykyş düşümde gelen kömekçi at (ýanyndan) gaýdym çalyşmasyndan soň ulanylanda, belli bir pikiriň nähili ýagdaýda ýüze çykarylýandygyny aňladýar. Meselem:

Ol (Xalnazar) öz ýanyndan «şol çäräni hökman Artyk barasynda gördürerin» diýip oýlandy (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). Sähet öz ýanyndan olaryň her haýsy baş-alty duýany kemsiz ýükläp gelerler hasap edýärdi (şol erde).

Wagt-orun düşümde gelip, -ky goşulmasyny kabul eden kömekçi at (ýanyndaky) käbir sözler bilen ulanylanda, işiň, hereketiň, düşünzäniň nämäniň garamagynda amala aşyrylýandygyny, sonuň dogrudan-dogry nämä degişlidigini, nämä garaşydygyny aňladýar.

Yanynda kömekçisiniň bu hili ulanylyşy rus diliniň täsiri neti-žesinde ýüze çykyp, terzime bilen baglanyşykda ulanýar. Meselem:

Türkmenistan Ministrler Kabinetiniň ýanyndaky Metbugat baradaky komitet. Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň ýanyndaky Baş arhiw uprawleniesi.

Gapdal sözi lokal düşümleriň birinde gelip, kömekçi at rolunda ulanylanda, orun-giňişlik gatnaşygyny görkezýär². Şu tarapdan sereden-de, bu hem yan kömekçisiniň ulanylyşyna meňzeşdir.

¹ Penziw M. Xäzirki zaman türkmen dilinde sanlar. Çärzew, 1952. 65-69 sah.

² Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiýa. Aşgabat 2002. 45-49 sah.

Gapdal kömekçisi işiň, hereketiň, wakanyň bir zadyň golaýynda, ýanynda ýüze cykýandygyny aňlatmak bilen birlikde şonuň öň ýa arka taýynda däl, eýsem gapdal tarapynda bolyandygyny ya-da şoňa gönükdirilen-digini hem bildirýar. Meselem:

Aşyr ýarpy göwresini ere taşlap, Artygyň gapdalyndan süýndi (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). Gadamlaryň goş-golaň goýan agaç zaýlaryny giň köçäň beýleki gapdalyna zyňypdyr (B. Kerbabaew. Nebitdag).

Duş sözünüň hem kömekçi at rolunda gelip, gapdal kömekçisi bilen sinonimdeş ulanylyşy bar: Eziz birinzi kerweniň duşuna etende, bugrasynyň başyny çekdi, olary synlady (B. Kerbabaew. Aýgytly adim).

Alkym sözi işiň, hereketiň bir zadyň örän golaýynda, hut ýanynda ýüze cykyanyny ya-da şoňa gönükdirilendigini bildirýär. Meselem:

Ol itden gözünü aýyrman, gyýalap, ol gazygyň alkymyna baryp dykyldy (A. Durdyew. Saylanan eserler). Olar garakçylaryň mekanyňyň edil alkymyna barýança atlaryny ýawaşza sürüp, sessiz-uynsyz barypdyr-lar (A. Soltanmuradow. Ertekiler).

Daş, töwerek, dumly-duş sözleri kömekçi at rolunda gelende, işiň, hereketiň, wakanyň bir zadyň daş-towereginde, ýagny şonuň ähli tarapynda bolýandygyny ýa-da şoňa gönükdirilendigini bildirmek bilen birlikde, şonuň ýakynynda, edil ýanynda bolyanyny-da gorkezyar. Meselem:

Mätçerip eke ozakdaky tünçäniň daşyna ot oturuşyna, myhmanlaryň nähili adamdyklary barada ayaly Sona gürrüň berdi (B. Seýtäkow. Doganlar). Bagşy diňlejekler bagşynyň daşynda tegelenişip oturdylar (Şol erde).

Bu kömekçiler ýokardakydan başga manylary-da gorkezmage hyzmat edyar: 1) kömekçiniň öňündäki abstrakt düşünjäni aňladýan söz gelende, olaryň orun-giňişlik gatnaşygyny görkezişi göçme häsiete ee bolýar; 2) wagt aňladýan sözler bilen gelende, işiň, hereketiň, wakanyň ýüze çykan wagty takmynan aňladylmak bilen, wagt gatnaşygy görkezilýär; 3) daşyndan kömekçisi başga sözsoňusy bilen sinonimdeş bolup hem ulanylyar. Meselem:

Gelinler bilen ýigitler arasynda bir az wagt gürrüňler urşulandan soň, gürrüň päleçilik töweregine aýlandy (B. Kerbabaew. Aýgytly ädim). Gurban aga otuz baş ýaşynyň töwegin-de, ter gara sakgal, gara murtlak bir adamdy (A. Durdyew. Saylanan eserler).

Dert sözi belli bir ýöňkeme bilen üýtgäp, çykyş düşümde kömekçi at rolunda gelýär we sebäp gatnaşygyny görkezýär¹. Kömekçi at eelik düşümdä-ki soz bilen birlikde hereketiň, işiň, wakanyň ýüze çykmagynyň sebäbini bildirýär. Meselem:

¹ Şamyradow K. Türkmen dilinde sypatlar (Türkmen diliniň grammatikasy üçin materiallar). Aşgabat, 1956. 25-30 sah.

Gaharyň derdinden Öwez indi galpyldaýardy (A. Gowşudow. Köpetda-gyň eteginde). Seniň derdinden bir salym arkaýyn oturyp bolanok (B. Seýtäkow. Powestler hem hekayalar).

El, gol sözleriniň kömekçi at rolunda gelşi çäklidir. Bular hem diňe çykyş düşümde gelende, sebäp gatnaşygyny görkezýän kömekçi funk-tsiyasyn-da ulanylyar. Elinden, golundan kömekçileriniň ulanylyşy, esasan, poeziýa bilen bagly bolup, köne edebiýatda duş gelýär. Meselem:

Ýaranlar, gerdişi çarnyň elinden/ Bu meniň ýüregim para-paradyr (Magtymguly. Saylanan eserler). Men saňa aýdaýyn gül ýüzli şahym,/ Pelegiň elinden bendiwan oldum («Sayatly Xemra»).

Esas sozi wagt-orun düşümde kömekçi at rolunda gelende, öz öňündäki söz bilen birlikde işiň, hereketiň nähili ýagdaýda ýüze çykandygyny bildirýär. Meselem:

(Nurata) Miçuriniň taglymaty esasynda bagy ýyl-yyldan osduryan-diklerini aýtdy (N.Pomma. Sebäbini soň bildim). Olar agronomyň görkezmesi esasynda ullakan gazanlarda derman tayarlarlar (B. Owezow. Anna torgay).

Atlaryň kömekçi rolunda gelşi diňe ýokarda gorkezilen sozler bilen çäklenmeýär. Özbaşdak manyly sözleriň kömekçi funksiýasyna geçmegi üznüksiz dowam edýär. Atlaryň käbiri kömeçi rolunda has köp ulanylsa, birnäçesi az ulanylýar. Birnäçe sözler diňe belli ýagdaýlarda gelende kömekçi at bolýar. Olaryň nähili many gatnaşygyny görkezişi bolsa neneňsi sözler bilen gelşine, ýagny kontekste baglydyr. Meselem:

Uk-tärimlerini hem Berdi aga rezeläp, sygyr ýatagyň bir böwrüne basdy (A. Durdyew. Saýlanan eserler). Ol suwuň yokarsyna aýlanyp ýörkä, ýabyň gyrasynda ... bir taý öküziniň ýagyşdan buýap ölzek bolup ýatanyny gördi (Şol erde).

NETIJE

Söz soňy kömekçiler özbaşdak many aňladmaýan söz toparynyň biridir. Özleri bilen mynasybetde bolan sözleriň soňunda gelip, şol sözleriň belli bir formada gelmegini talap etmek bilen birlikde öz öňündäki sözüň sözlemde başga söz bilen bolan grammatik gatnaşygyny görkezmäge hyzmat edýän sözlere söz soňy komekciler diýilýar.

Söz soňy kömekçileriň aşakdaky ýaly aýratynlygyny görkezmek mümkin.

1. Soz soňy kömekçiler öňünden gelen sözleriň belli bir formada gelmegini talap edýar.

2. Söz soňy kömekçiler öz öňünde gelen söz bilen birlikde sözlemde bir agza hasaplanylýar.

3. Söz soňy kömekçiler öz rollary taýyndan deň bolan sözleri däl-de, grammatik taydan biri beýlekisine garaşly bolan söz we söz düzümlerini biri - biri bilen baglanyşdyrýar-lar.

Söz soňy kömekçiler aslynda leksik manyly sözler bolup-dyr. Olaryň käbiri leksik manyny bütinleý ýitirip söz soňy kömekçi öwrülipdir. Bular üçin bilen, kimin, sayyn sozlerini gorkezmek mumkin.

Käbir özbaşdak material manyly sözler belli bir ýagdaýda özleriniň esasy manylaryndan daşary-da söz soňy kömekçi hyzmatynda ulanylýarlar. Oňa baş, aýak, ast, ust, yan, gapdal, arka yaly sozleri mysal gorkezmek bolar. Bu hili sozler hem özbaşdak material manyda hem-de poslelog hyzmatynda gelýär. Meselem: Orazyň başy agyrýar. (baş-sözi sözlemiň eesi, material manyly söz).

Oraz oduň başynda otyr. (baş material manyda gelmän poslelog rolunda geldi).

Umuman aýdanda, türkmen dilinde söz soňy kömekçi bolup ulanylýan sözleriň birnäçeleri özbaşdak manyly sözlere degişli bolan aýratynlyklaryndan daşlaşyp, hemişe söz soňy kömekçi bolup gelýän sözler bolsa, birnäçeleri, munuň tersine, leksik manylaryny ozunde saklap, belli bir yagdaylarda söz soňy kömekçi hyzmatynda ulanylýan sözlerden ybaratdyr. Şu tarapdan türkmen dilindäki posleloglary esasan iki topara bölüp, olaryň her birini aşakdaky ýalyrak häsietlendirse boljak.

Hakyky söz soňy kömekçiler.

Bu topar kömekçiler ýokarda aýdyşymyz ýaly özleriniň materiallyk-özbaşdak manylaryny ýitiren sözler bolup, olar hemişe bir sözüň başga bir söz bilen grammatik gatnaşygyny görkezmäge hyzmat edýärler.

Hakyky söz soňy kömekçiler şulardyr:

burun, dek, deý, deýin, deň, deňeg, zeýilli, ile kibi, kimin, sary, sayyn, ucin, - ca, - ce, cen, cenli, yaly.

Söz soňy hyzmatynda gelen sözler.(kömekçi atlar).

Bu topar söz soňular özleriniň leksik düşüňjelerini özünde saklamak bilen, belli bir ýagdaýlarda söz soňy kömekçi hyzmatynda gelýär.

Bu hili posleloglar aslynda adam ýa başga bir predmet bilen genetik taýdan bagly bolup, özlerine degişli bolan predmetlerine dahylly düşüňjeleri görkezýän baş, aýak, ýan, gapdal, ast, üst, ýüz, eňse, bäri, aňry, az ýaly sözlerden ybarat.

Bular köplenç eelik düşümdäki sözüň yzyndan gelýärler.

Guş agajyň başynda otыр.

Meret tamyň öňünde dur.

Poslelog bolup gelşi.

Bu kitabyň içinde gyzykly hekaýa söp.

Aman Durdynyň yanyna barşy.

Özbaşdak manyda gelşi.

Gawunyň icinde cigidi kop ekeni.

Hakyky pälwanyň göreşde yaný ere degmeyer.

Söz soňy kömekçileriň düşüm bilen gatnaşygy.

Söz soňy kömekçiler sözlemde sözleriň aragatnaşyklaryny görkezýänlikleri sebäpli, öz öňünde gelýän sözleriň hem belli bir formada gelmegini talap edýär. Şeýlelikde bolsa söz soňy kömekçileri üsti bilen aňladylyan grammatik aragatnaşyklara görä, olara degişli belli düşümler hem ulanylýar.

1. Ýöneliş düşüm bilen gelýän söz soňy kömekçiler.Baka, gadar, garanda, garap, garşy, görä, deň, deňeç, laýyk, tarap, çenli, ýaraşa sözleri kömekçi bolup gelende, olaryň öňündäki sözler ýöneliş düşümde gelýär.

2. Nämälim düşümdäki sözler bilen gelýän söz soňy kömekçiler.Asylynda, babatda, barada, bile, bilen, boyunca, dey, deýin, dek, diyip, dogry, zeyilli, kibi, kimin, sayyn, sebapli, tuysli, ucin, hakda, yaly.

3. Çykyş düşüm bilen gelýän söz soňy kömekçiler.Aýry, başga, bäri, burun, gayry, owal, ozal, ozge.

4.Eýelik düşüm bilen gelýän sözsoňy kömekçiler.Agzynda, alynda, aşagynda, arnasynda, bärsinde, boýanda, golaýynda, daşynda, elunda, töwereginde, ilersinde, yzynda, yanynda.

Söz soňy kömekçileriň funksiýasy taýdan bölünişleri.

Söz soňy kömekçiler özleriniň degişli sözi bilen birlikde sözlemde ýüze çykýan düşüňjäniň wagtyny, ornuny, ugruny, sebäp-maksadyny we başgalary aňlatmaga hyzmat edýär. Şonuň üçin hem olary edýän hyzmatlaryna garap, esasan aşakdaký yaly toparlara bolmek boljak.

1. Sebap we maksat bildiryanler: sebapli, otri, ugrunda, ucin diyip, maksady bilen (görä) we ş. m.

Mama jigisi ucin kitap aldy.

2. Deňeşdirme bildirýänler: garanda, seredende, görä.

Gozel Jahana garanda gowy işleýär.

3. Meñzedilmegi bildirýänler: ýaly, kimin, dek.

Pagta ýygymda Sülgüniň eli maşyn ýaly işleýär.

4. Ugur bildirýänler: baka, garşy, tarap.

Bäşim öýe garşy barýardy.

5. Değişlilik bildirýänler: hakda, hakynda, barada, dogruda.

Mugallym Jereniň okaýşy barada ejesine gürrüň berdi.

6. Wagt we dowamlylyk bildirýänler: öň, soň, çenli, owal, deňeç, ozal, bari we ş. m.

Okuwdan soň galyň.

7. Bilelikdeligi bildirýänler: bile, bilen we ş. m.

Gozel bilen kino gitdim.

Peydalanylan edebiyatlar.

1. Amansaryew Ž. Türkmen dialektologiyasy. Aşgabat. 1970.
2. Annanurow A. Türkmen dilinde hal işlik formalary. Aşgabat, 1978.
3. Azymow P. Türkmen diliniň meseleleri. Aşgabat, 1969.
4. Ballyew G. Türkmen dilinde kem işlikler. Aşgabat, 1967.
5. Baýlyew S. Türkmen diliniň taryhy grammatikasy. Aşgabat, 1992.
6. Borzakow A. Türki dilleriň günorta-günbatar toparynda iş atlary. Aşgabat, 1976.
7. Borzakow A. Xäzirki zaman türkmen dilinde iş atlary. Aşgabat, 1978.
8. Gažarowa E. Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde işligiň öten zaman formalary. Aşgabat, 1990.
9. Xydyrow M. Türkmen diliniň taryhyndan materiallar. Aşgabat, 1958.
10. Xäzirki zaman türkmen dili. Aşgabat, 1960.
11. Owezow A. Türkmen dilinde alynma sözleriň ulanylyşy. Aşgabat, 1988.
12. Penziew M. Xäzirki zaman türkmen dilinde sanlar. Çärzew, 1952.
13. Türkmen diliniň taryhyndan derňew, 1 tom. Aşgabat, 1973.
14. Türkmen diliniň taryhy. Aşgabat, 1982.
15. Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiýa. Aşgabat 2002.
16. Şamyrow K. Türkmen dilinde sypatlar (Türkmen diliniň grammatikasy üçin materiallar). Aşgabat, 1956.